

FURLANSKI VPLIV NA RAZVOJ KAMINSKEGA ODVAJANJA DIMA V VIPAVSKI DOLINI

ŠPELA LEDINEK LOZEJ

Inštitut za slovensko narodopisje & Raziskovalna pisarna
spela.ledinek@zrc-sazu.si

Izvleček: V prispevku je orisan razvoj kaminskega odvajanja dima v Vipavski dolini. Odvajanje dima preko nape in zidanega dimnika je postalo na podeželju splošno razširjeno v 19. stoletju. Ponekod je bilo povezano z vzpostavitvijo spahnjenice – pravokotnega ali polkrožnega kuhinjskega izzidka, ki je bila izrazito furlanska arhitekturna prvina.

Ključne besede: Vipavska dolina, stavbarstvo, stanovanjska kultura, dimnik, spahnjenica

LA INFLUENCE FURLANE TAL PROGRÈS DAL DISBRATÀ IL FUM FÛR PAI CJAMINS INTA LA VALADE DAL VIPAU

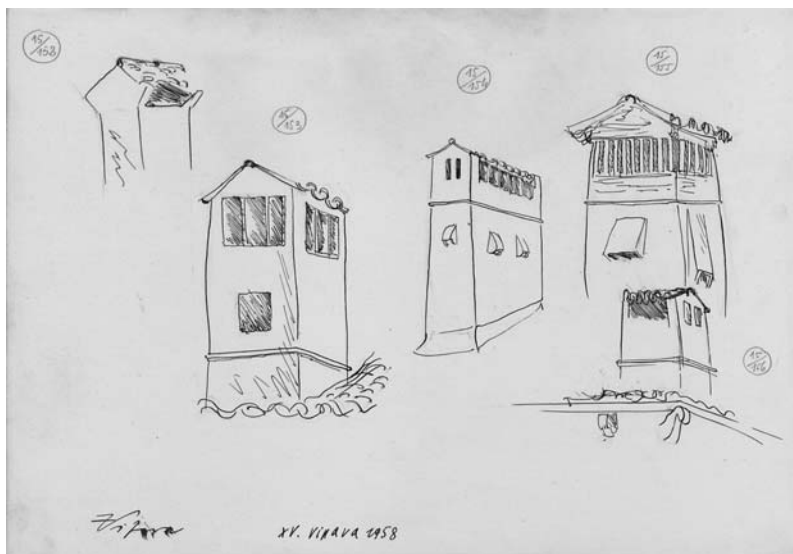
Struc: Il contribût al pant il progrès tal disbratà il fum fûr pai cjamins inta la Valade dal Vipau. Pal teritori la nape e il cjamin di muradure a vignirin un fat normâl vie pal secul XIX. Inalgò la inovazion e jere peade cu la costruzion dal puarte fûr di fogolâr: chê stanzie cul fogolâr tipiche furlane, cuadre o semicircolâr, che si faseve sù poiade te cjase di difûr.

Peraulis clâfs: Valade dal Vipau, edilizie, culture dal abitâ, cjamin, puarte fûr di fogolâr

Zidani dimniki so se v posamičnih primerih v večnadstropnih stavbah po evropskih mestih in gradovih uvajali že med 10. in 12. stoletjem; v širšem obsegu pa so bili v premožnejših bivališčih v italijanskih mestih uvedeni med 13. in 14. stoletjem, drugod po Evropi pa od 16. stoletja dalje. Na današnjem slovenskem območju so se po mnenju raziskovalcev stavbarstva in stanovanjske kulture v gradovih, samostanih in primorskih hišah uveljavljali od 14. stoletja dalje, na širšem slovenskem ozemlju pa od 16. stoletja dalje (Baš 1984: 17; Makarovič 1986: 52). Kljub temu, da je zidan valjast dimnik s kronastim zaključkom nedvoumno dokumentiran na strehi stavbe na hrastovelski freski Adama in Eve iz leta 1490 (Makarovič 1981: 53–54), pa lahko na podlagi slikovnih virov pritrdimo domnevi Toneta Cevca (1990: 63) in Gorazda Makaroviča (1986: 53–54), da se je odvajanje dima v širšem obse-

gu uveljavljalo šele od 17. stoletja dalje. O uvajanju dimnikov pričajo vedute mest; dimniki so na stavbah v goriškem predmestju izpričani sredi 17. stoletja na grafiki Kasparja Meriana (gl. sliko na str. 6), leta 1681 pa na ilustracijah goriškega duhovnika Giovannia Marie Marusiga, objavljenih v dnevniških zapiskih *Relazione del contagio di Gorizia* ob izbruhu kuge leta 1682 (Cergna 2005). Prav tako so dimniki narisani na grafiki vipavske noše v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* (2010: 306), kar pet pa na strehi Lanthierijevega gradu v Vipavi v skicni knjigi za grafike v *Topografiji Kranjske* (Valvasor 1970). Po vedutih kartografa Giannantonio Capellarisa iz leta 1752 sodeč,¹ so se dimniki v 18. stoletju pojavljali tudi na strehah izza grajskih zidov (Marušič 1978).

¹ Izvirnike hrani Pokrajinski muzej v Gorici (it. *Musei Provinciali di Gorizia*), reprodukcije pa so bile prvič v celoti objavljene v 26. letniku *Kronike* (Marušič 1978).

Slika 1: *Rufnki* (risba Tine Bizjak, 28. 8. 1958, Slovenski etnografski muzej).

Sklepamo lahko, da so sredi 18. stoletja posamična kmečka bivališča v Vipavski dolini torej že imela urejeno odvajanje dima preko dimnika. Splošno razširjeno pa je postalo šele v 19. stoletju, ko so ti postali zakonsko predpisani s požarnimi in stavbnimi redi ter gradbenimi predpisi (Vilfan 1970: 586–587).

Dimniki, v Zgornji Vipavski dolini imenovani *raufnki*, v Spodnji pa *kamini*, so segali preko slemena strehe. Navadno so bili pravokotnega tlorisnega prereza, manj jih je bilo kvadratnega, še redkejši pa so bili okroglega (Ščukovt 2007: 429). Edinstveni primerek valjastega dimnika, tako imenovan *turški raufnk*, je bil dokumentiran v Orehovici (Šarf 1958b: 31). Starejši dimniki so bili robustni ter sezidani iz kamna, mlajši pa iz opeke. Opečni dimniki so se prej pojavili v Spodnji Vipavski dolini, kjer je bilo razvito pekarstvo. Za gradnjo dimnikov so v biljenskih opekarnah izdelovali prav posebno opeko (Nemec 1997: 187). V malto, s katero so gradili dimnik, so lahko dodali sveže kravjeke (Šarf 1958a: 65). Nosovi oziroma oddušniki na zidanem delu dimnika in na nastavku so bili namenjeni povečevanju vleke in usmerjanju toka dimnih plinov, še posebej ob nizkem zračnem pritisku. Dimni nastavki oziroma krone so bili različnih oblik in lahko tudi okrašeni. Ob padavinah ali burji so ščitili dimovod. Najobičajnejša je bila kapa, prekrita s kamnito ali opečno kritino. Opečnati so

bili tudi dekorativni detajli oboda in krone, na primer dimne line in okrasni venci, ki so barvno in plastično izstopali iz celote. Dekorativno so bili poudarjeni vogali vetrobranov, tako da so iz kosov narezanih *korcev* oblikovali čopke ali pa so na vogale postavili kamnite krogle. Dimniki so imeli namreč poleg instrumentalno funkcionalne tudi likovno in reprezentativno vlogo, saj so bili poleg oblikovno naglašenega portala edini zunanji reprezentativni stavbni člen (Ledinek Lozej 2015: 39–41; Makarovič 1981: 56).

Razvoj odvajanje dima je bil povezan tudi z vzpostavitvijo spahnjenic – pravokotnih, redkeje polkrožnih kuhinjskih izzidkov. Te so bile dokumentirane predvsem v Spodnji Vipavski dolini, kjer so jih imenovali *zbataturji*, še pogostejše pa so bile na Krasu, v Brdih in v Furlaniji² (Guštin Grilanc 2002: 29, 34; Renčelj, Lah 2008: 165; Šarf 1964: 364). Spahnjenica je izrazito funkcionalna arhitekturna prvina. S spahnjenim odvajanjem dima so v nadstropni grajski in meščanski arhitekturi premoščali odvajanje dima iz spodnjih prostorov; tako je bilo razmeroma zgodaj dokumentirano odvajanje dima preko spahnjenih dimnikov v bližnji beneški in gradeški mestni arhitekturi. Od tod se je že sredi 18. stoletja raz-

² Zaradi razširjenosti spahnjenic v Furlanski nižini so jih ponekod imenovali tudi »*furlanska ognjišča*«, prim. npr. Ruclj (2003: 555). Mnogo se jih je ohranilo še globoko v 20. stoletje (Zannier 1959: 1–6).

širilo na kmečka poslopja v Furlaniji (še posebej pogoste so bile v vzhodni Furlaniji in v okolici Tržiča), Benečiji in Padski nižini, kjer pa je bilo poleg odvajanju dima v prvi vrsti namenjeno požarni varnosti (Scarini 1943: f. 3/7). Spahnjenica je bila namreč ognjevarni ognjiščni izzidek, ki je bil za razliko od preostalega s slamo kritega stanovanjskega in gospodarskega dela stavbe, krit s kamnito ali opečno kritino. Medtem ko je bila gradnja spahnjenic v Istri pod neposrednim beneškim vplivom (Šuklje 1952: 1), pa so spahnjenice v Spodnjo Vipavsko dolino, pa tudi na Kras, v Brda in Nadiške doline, prišle v 19. stoletju prek furlanskega posredništva, bodisi prek neposrednih stikov ali pod vplivom furlanskih zidarjev, ki so sodelovali pri gradnji južne železnice na Krasu oziroma zidarili na Vipavskem (Bancalari 1896: 114–120; Galluzzo 1984: 37; Lorenzi 1914: 600; Makarovič 1986: 53; Scarini, 1943: 130–132; Sedej 1990: 315; Šarf 1958a). Najzgodnejše v arhivskih virih dokumentirane spahnjenice v Spodnji Vipavski dolini so z začetka 19. stoletja. Razširjene in v uporabi so bile do prvih desetletij 20. stoletja. Navadno so bile kvadratnega ali pravokotnega tlorisa z morebitnimi porezanimi robovi. V današnji čas se jih je zaradi uničenja stavbnega fonda med prvo svetovno vojno ohranilo razmerno malo (dve v Batujah in na Pedrovem, po ena v Malovšah, Ozeljanu in Šempasu). Redkejšje so bile spahnjenice v Zgornji Vipavski dolini – edini ohranjen primerek je na samostanski pristavi oziroma pri Zajčjem gradu v Podnanosu, pa še ta naj bi bila po besedah nekdanje lastnice Ane Tavčar kasnejši dodatek gostilničarja Zajca, ki je vilo okoli leta 1900 temeljito preuredil in ji za gostilniške potrebe »prizidal kuhinjo v kraškem stilu« (Sapač 2008: 49–51; Seražin 2006: 36, 71). V Zgornji Vipavski dolini verjetno ni bilo spahnjenic zaradi različnih naravogeografskih in družbenozgodovinskih dejavnikov. Ostrejšje zime so vplivale na vključitev ognjišča in dimnika v notranjost bivališča, tako da je toplota dimnika ogrevala tudi prostore zgornjega nadstropja. Dimnik in ognjišče pa so lahko vključili v notranjost bivališča zaradi korčne kritine, ki je postala dostopna v 19. stoletju zavoljo najprej obrtno-manufakturne, nato pa industrijske proizvodnje opeke. V primeru slamnate kritine, ki je bila pogostejša

Slika 2: Spahnjenica pri Zajčjem gradu, Podnanos (fotografija Špela Ledinek Lozej, 15. 8. 2007, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU).

na neilovnatem Krasu, so stanovalci stremeli k ločitvi slamnate kritine od ognjevarnega s kamnom ali opeko kritega spahnjenega dela. Poleg tega je bil zaradi bližine Furlanije in delovanja furlanskih zidarjev sredi 19. stoletja pri gradnji železnice furlanski vpliv v Spodnji Vipavski dolini, v Brdih in na Krasu intenzivnejši kot v odmaknjeni Zgornji Vipavski dolini (Ledinek Lozej 2015: 41–44).

VIRI IN LITERATURA

Bancalari, G. 1893: Die Hausforschung und ihre Ergebnisse in den Ostalpen. V: *Zeitschrift des Deutsche und Österreichische Alpenvereines*, 24, 128–174.

Baš, F. 1984: *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*. Ljubljana: Slovenska matica.

Cergna, M. C. (ur.) 2005: *Il diario della peste di*

- Giovanni Maria Marusig (1682). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.
- Cevc, T. 1990: H genezi kmečke hiše na Slovenskem. V: *Traditiones*, 19, 53–76.
- Galluzzo, L. 1984: Analiza in razvoj naselitvenih in stanovanjskih tipov tržaškega Krasa. V: Harej, Z. idr. (ur.), *Kamnita hiša: Tipi in oblike*, Trento: Luigi Reverdito, 23–104.
- Guštin Grilanc, V. 2002: *Ogenj na kamnu: Življenje ob ognjišču na Krasu in tržaškem podeželju*. Trst: ZZT, Zveza slovenskih kulturnih društev.
- Ledinek Lozej, Š. 2015: *Od hiše do niše: Razvoj kuhinje v Vipavski dolini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Lorenzi, A. 1914: Studi sui tipi antropogeografici della pianura padana. V: *Rivista geografica italiana: Bolettino della Società di studi geografici e coloniali*, 21, 271–608.
- Makarovič, G. 1981: *Slovenska ljudska umetnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Makarovič, G. 1986: Kuhinjska oprema, kuhinje, kuharice in prehrana v XVII. stoletju na Slovenskem. V: *Glasnik Etnografskega muzeja u Beogradu*, 50, 43–72.
- Marušič, B. 1978: Giannantonio de Capellaris. V: *Kronika*, 26/3, 182–183.
- Nemec, N. 1997: »Incominciare all'alba e finire al tramonto«: Le fornaci nel Goriziano attraverso i secoli. V: Francescon, P. in Mauchigna, A. (ur.), *Il fuoco cammina: Fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco*, Monfalcone: Edizioni della Laguna, 183–205.
- Renčelj, S. in Lah, L. 2008: *Kraška hiša in arhitektura Krasa med očarljivostjo in vsakdanom*. Koper: Libris.
- Rucli, R. 2003: Kmečka arhitektura v dolinah Nadiže in Soče: Podobnosti in razlike. V: Constantini, E. in Boškin, S. (ur.), *Dobrodošči v Furlaniji: Daljni zahod, nikoli tako blizu*. Udine: Società filologica friulana, 545–558.
- Sapač, I. 2008: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 1: Zgornja Vipavska dolina*. Ljubljana: Viharnik.
- Scarin, E. 1943: *La casa rurale nel Friuli*. Firenze: Comitato nazionale per la geografia.
- Sedej, I. 1990: Stavbarstvo deprivilegiranih družbenih slojev na Slovenskem v 19. stoletju. V: *Slovenski etnograf*, 33–34, 301–328.
- Seražin, H. 2006: *Vile na Goriškem in Vipavskem od 16. do 18. stoletja: Uporaba funkcionalne tipologije za definiranje posvetne plemiške arhitekture v novem veku na Primorskem*. Ljubljana, Slovenia: Založba ZRC, ZRC SAZU. Dostopno na: <http://uifs.zrc-sazu.si/sites/default/files/961656885X.pdf>.
- Šarf, F. 1958a: *Ljudsko stavbarstvo in notranja oprema: Terenski zapiski Fanči Šarf v okviru 15. Orlove ekipe Etnografskega muzeja na Vipavskem: Zvezek 5* (Neobjavljeno gradivo). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- Šarf, F. 1958b: *Ljudsko stavbarstvo in notranja oprema, Terenski zapiski Fanči Šarf v okviru 15. Orlove ekipe Etnografskega muzeja na Vipavskem. Zvezek 6* (Neobjavljeno gradivo). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- Šarf, F. 1964: Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje. V: *Slovenski etnograf*, 16–17, 359–378. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-AAXJITKM>.
- Ščukovt, A. 2007: Kuhinja v Vipavski dolini v luči razvoja ognjišča in spreminjanja hišnih tipov. V: *Kronika*, 55/2, 423–431.
- Šuklje, G. 1952: Naselja v slovenski Istri. V: *Arhitekt*, 5, 1–4.
- Vilfan, S. 1970: Kmečka hiša. V: Blaznik, P., Grafenauer, B. in Vilfan, S. (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog*, Ljubljana, Slovenia: SAZU, 559–593.
- Valvasor, J. V. 1970: *Topographia Ducatus Carnioliae moderna*. Ljubljana in München: Cankarjeva založba in R. Trofenik.
- Valvasor, J. V. 2010: *Čast in slava vojvodine Kranjske 2*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.
- Zannier, I. 1959: Appunto per uno studio sulla casa rurale friulana. V: *Ce fastu?*, 33–35, 1–6.